

PRZEGLĄD CZASOPISM

Liturgia Sacra 17 (2011), nr 2, s. 507–524

RIVISTA LITURGICA (2010), NR 5–6; (2011), NR 1–4

Piąty zeszyt dwumiesięcznika „Rivista Liturgica” z 2010 r. obejmuje przede wszystkim wykaz literatury liturgicznej. Początkowe stronicę poświęcono trzem liturgistom: F. Dell’Oro, E. Lanne i E.F. Fortino — zmarłym w 2010 r. Zamieszczono również listę naukowego dorobku pierwszego z nich. Pośród zaprezentowanych pozycji książkowych szerzej omówiono *Liber sacramentorum Paduensis* (wyd. w 2005 r.), Mszał gallikański z Messyny (wyd. w 2009 r.) oraz dzieło zredagowane przez M. Sodiego i in. pt. *Liturgia Tridentina. Fontes–indices–concordantia 1568–1962*.

Ostatni zeszyt z 2010 r. nosi tytuł: *La preghiera dei fedeli: universale? Contenuti e strutture* („Modlitwa wiernych: powszechna? Zawartość i struktury”). W pierwszym studium zeszytu Paul De Clerck omawia historię modlitwy powszechnej (*La preghiera universale: le lezioni della storia*, s. 865–875). Pewne wiadomości o stosowaniu tej modlitwy podczas Eucharystii pochodzą z III w. Posiada ona prawdopodobnie korzenie hebrajskie. Jej pierwowzór znajduje się w 1 Tm 2, 1–2. Wydaje się, że pierwsze świadectwo o jej stosowaniu w liturgii pochodzi od św. Justyna, a po nim od Tertuliana i Hipolita Rzymskiego. W IV w. pojawiają się modlitwy uroczyste Wielkiego Piątku. Niektóre teksty wywodzą się z liturgii wschodniej. W połowie VI w. modlitwa powszechna powoli zaczyna znikać z celebracji eucharystycznej, chociaż można ją będzie jeszcze spotkać w niektórych regionach wiele wieków później. Autor preferuje nazwę „modlitwa powszechna”, ponieważ wyraża ona otwarcie się wiernych na intencje całego Kościoła, obejmuje sprawy wszystkich ludzi i zbawienia całego świata.

W liturgii rzymskiej modlitwa powszechna była nieobecna przez piętnaście wieków. Ponownie weszła do liturgii mszalnej po Soborze Watykańskim II. W nie-

których krajach stosowano ją „potajemnie” w średniowieczu i później, o czym świadczy Reginon z Prüm (X w.) i J.-B. Bossuet (XVIII w.). Cesare Girauda w swoim studium pt. *La preghiera dei fedeli tra eclissi e clandestinità. La sopravvivenza ufficiosa delle suppliche dopo le letture* („Modlitwa wiernych między zniknięciem a ukryciem. Przetrawianie półoficjalne próśb po czytaniach”, s. 876–892) podaje przykład takiej modlitwy z XV w. z terenów Polski, a także ze Sieny i Turynu.

Trzecie studium, autorstwa Matiasa Augé, traktuje o ponownym odkryciu, wprowadzeniu na nowo i rozwoju modlitwy powszechnej (*Riscoperta, ripristino e sviluppi della preghiera universale*, s. 893–904). Problem stosowania modlitwy powszechnej był przedyskutowany w XX w. Pozytywnym efektem dyskusji była decyzja zawarta w Konstytucji o liturgii określająca zakres wezwań tejże modlitwy. Autor omawia teksty dokumentów odnoszących się do modlitwy powszechnej, wskazując, że w trzecim wydaniu Mszału rzymskiego kwestia tej modlitwy została znacznie zmodyfikowana.

„Panie, naucz nas modlić się (Łk 11,1). Krytyczny przegląd pomocy i niedzielnych kartek” („*Signore, insegnaci a pregare*” (Lc 11,1). *Rassegna critica da sussidi e foglietti domenicali*, s. 905–919) — w tym studium Carlo Cibien ukazuje przykłady modlitwy wiernych, nawiązując do kryteriów, wedle których powinna ona być układana. Przytacza takie modlitwy z lat 2008–2010 w języku włoskim, francuskim i angielskim i krótko je komentuje.

Manlio Sodi podkreśla wagę wychowywania do formułowania modlitwy wiernych, co zdaje się być ustawicznym wyzwaniem (*Educare alla preghiera dei fedeli: sfida permanente?*, s. 920–933). Studium obejmuje komentarz do tekstu soborowego oraz do tekstów z ogólnego wprowadzenia do Mszału i Lekcjonarza. Autor zwraca uwagę na wyzwania związane z liturgią słowa, oczekiwaniami wiernych, z treścią i sposobem wypowiedzania wezwań. Pochwala łączenie próśb z oddawaniem Bogu chwały. Wskazuje, że istnieją trzy formy tej modlitwy: wielkopiątkowa, typiczna na niedziele i specjalna na dni kwartalne (w Mszałe włoskim). Podkreśla też wagę milczenia.

W „nocie” *Il paradigma del Venerdì Santo* („Paradygmat Wielkiego Piątku”, s. 935–943) Pietro Sorci stwierdza, że istnieje powszechna opinia, iż do pontyfikatu Feliksa III (483–492) modlitwa wiernych posiadała w Rzymie taką samą formę, jaką spotyka się dzisiaj w celebracji wielkopiątkowej. Znajduje się ona w Sakramentarzu gelazjańskim, w Mszałe gallikańskim starym, w Sakramentarzu gregoriańskim i Ordo XXIII. Modlitwy odnowione w liturgii posoborowej stanowią model, który można by zastosować nie tylko w Wielki Piątek.

Claudio Magnoli snuje refleksję na temat gestu i tekstu w modlitwie powszechnej (*La preghiera universale: gesto o testo?*, s. 944–949). Stara się on wykazać, że modlitwa powszechna nie jest tylko zwyczajnym tekstem do czytania, ale jest również prawdziwym i właściwym gestem, w którym zbiega się główna dynamika rytualnej komunikacji, werbalnej i niewerbalnej, mająca na celu skutki duchowe,

pożyteczne dla zbawienia wszystkich. Intencje modlitwy powinny być konkretne i sformułowane krótko z odpowiednią swobodą.

Na temat form modlitwy wiernych pisze Angelo Lameri (*Le „forme” della preghiera dei fedeli*, s. 950–966). Po wyjaśnieniu terminologii: *oratio communis seu fidelium, oratio universalis, preces, prex litanica*, zawartej w różnych dokumentach i księgach liturgicznych, wskazuje na sposoby wyrażania uczestnictwa w tej modlitwie, a następnie omawia prośby zawarte w liturgii godzin, obrzędach błogosławieństw i obrzędach pokuty.

Dwa ostatnie artykuły znajdują się w dziale „Horyzonty” Cesare Alzati rozważa kwestie świadectwa ambrojańskiego i ekumenii chrześcijańskiej, epiklezy, posługi i eklezjologii (*Testimonianza ambrosiana ed ecumene cristiana. Epiclesi, ministero, ecclesiologia*, s. 957–976). Artykuł posiada liczne odnośniki do tekstów źródłowych i literatury przedmiotu. W liturgii ambrojańskiej spotyka się fragmenty modlitw eucharystycznych typu gallikańskiego. Liturgia ta jest obecna w Mediolanie i w kilku parafiach innych miast. Świadczy ona o zachodnim dziedzictwie łacińskim z okresu patrystyki. Stanowi również pewną komuniję z Kościołami wschodnimi.

Pasquale Troia prezentuje księgę liturgiczną świąt i obchodów żydowskich w ciągu roku według rytu rzymskiego, przetłumaczoną i ubogaconą w przypisy przez M.E. Artoma (*Il Machazôr di rito italiano di M.E. Artom. Un'opera che non si può continuare a non conoscere, parte I*, s. 977–1008). Księga obejmuje trzy tomy, które ukazały się w nowej edycji w 2005 r. *Machazôr* oznacza księgę modlitw na dni świąteczne. W tekstach rytu włoskiego znajdują się liczne elementy o charakterze specyficznym, które różnią się od liturgicznych elementów liturgii żydowskiej w innych krajach. Są tu błogosławieństwa, kompozycje synagogalne o charakterze poetyckim, perykopy z Tory, proroków i psalmów. W przypisach często jest cytowana literatura talmudyczna i homiletyczna.

Niektóre artykuły pierwszego zeszytu „Rivista Liturgica” z 2011 r. nawiązują do psychologicznego wymiaru kultu, co zadecydowało, że zeszytowi nadano tytuł: *Psicologia e culto*. Mario Aletti w studium pt. *Psicologia della religione e rito. Dal riduzionismo psicologista al modello transizionale* („Psychologia religii i rytu. Od psychoanalitycznej ograniczoności do modelu przejściowego”, s. 21–36) koncentruje się na strukturze językowej. Słowa człowieka posiadają swoją historię, a nawet archeologię (indywidualną i wspólnotową), często przedwerbalną. Psychologia bada m.in. religijną osobę, która jest osadzona w środowisku mającym swoje uwarunkowania społeczne, historyczne, teologiczne, filozoficzne oraz specyficzny czynnik Bożej łaski. Religijny obrzęd jest zakotwiczony w elemencie indywidualnym i społecznym i opiera się na elementach naturalnych wraz z ich symboliką. Udział w obrzędzie religijnym zakłada zdolność kreatywną i progresywną, która faworyzuje doświadczenie dobrego samopoczucia i zdrowia. Język liturgiczny w pierwszym rzędzie prowadzi do zapewnienia boskiej obecności. Psychologia, ze swej strony, pochyla się przed tym misterium z pokorą.

Następne studium dotyczy osoby i wspólnoty w celebracji liturgicznej (*Persona e comunità nella celebrazione liturgica*, s. 37–48). Giuseppe Sovernigo wskazuje, że wzajemna relacja wspólnoty i osoby stanowi główny węzeł celebrowanej czynności. Celebracja liturgiczna jest nie tylko dziełem jednostki, ale przede wszystkim dziełem wspólnoty. Osoba i wspólnota są wezwane do tego, aby przekazywać sobie w czasie celebracji owoce Ducha Świętego. W relacji celebrans – wspólnota obecne są nieraz przeszkody w postaci słabego uczestnictwa, abstrakcyjnego języka, przesadnego intelektualizmu, moralizatorstwa i zbyt wielu emocji. Komunikacja w celebracji może być obronna bierna lub agresywna oraz asertywna, czyli wolna od obaw i uprzedzeń. Dziś należy położyć nacisk na edukację w tej materii.

Guido Crocetti rozważa kwestię źródeł zmysłowych i emocjonalnych wnętrza i strony zewnętrznej człowieka (*Origini sensoriali ed emozionali dell'interiorità e dell'esteriorità*, s. 49–58). Zauważa on, że w wyrabianiu wnętrza człowieka znaczącą rolę odgrywają sensacje i emocje, które znajdują się w miejscach najbardziej prymitywnych własnego wewnętrznego świata. Zewnętrzne reakcje człowieka mają swój początek już w łonie matki. Później nowo narodzone dziecko zaczyna budować poczucie swej godności w oparciu o obserwację rodziców. Sensacje, emocje, uczucia i skłonności regulują podstawowe funkcje życiowe i stanowią bazę dla wszelkich relacji intymnych w teraźniejszości i w przyszłości.

Kolejny artykuł obejmuje temat: *Tempo e rito: un rapporto per vivere autenticamente* („Czas i obrzęd: wzór autentycznego życia”, s. 59–67). Lucio Pinkus porusza kwestię złożoności pojęcia czasu i skupia swoją uwagę na „czasie duszy”. Czas posiada swoją specyfikę w sferze liturgii. Istnieje tu pojęcie czasu przeszłego i przyszłego, które są urzeczywistniane w teraźniejszości. Chrześcijaństwo wprowadza pojęcie czasu eschatologicznego, które charakteryzuje się głębokim przekonaniem, że historia człowieka posiada sama w sobie sens, spisany na początku i rozwijany przez wieki. Obrzęd jest czynnością symboliczną, która rozciąga się w czasie i przygotowuje przyszłość nie tylko osobistą, ale i dla całej ludzkości.

„Przestrzeń celebracji” (*Lo spazio della celebrazione*, s. 68–75) — to tytuł studium Pierangela Sequeri. W chrześcijaństwie Jezus jest miejscem i mieszkaniem, ikoną i obecnością Boga. Bóg jest osiągalny dla człowieka w „Ciele Pana” i dlatego ciało człowieka może być uznane za świątynię Ducha Świętego. Wspólnota kościelna składa się w pierwszym rzędzie z „ciał duchowych” i „żywych kamieni”. Przestrzeń i czas chrześcijańskiego życia wpisane w formę symboliczną i funkcyjną budynku kościelnego powinny kojarzyć ten budynek z czymś przyjemnym i pociągającym. Budynek kościelny oznacza chrześcijaństwo, które stara się pojednać *sacrum* z *profanum*.

Eugenio Saponi analizuje obrzędy pod kątem ich wymiaru terapeutycznego i stawia pytanie, czy taka rzeczywistość jest możliwa (*Dimensione terapeutica del rito: una realtà possibile?*, s. 76–96). Spoglądając na Chrystusa i Apostołów uzdrawiających chorych, kwestia terapeutyczna pozostaje otwarta. Zwłaszcza w sakra-

mencie chorych słowa, gesty i czynności mają charakter „uzdrawiający”. Również sakrament pojednania zawiera w sobie wymiar leczniczy; chodzi tu przede wszystkim o duszę penitenta. Eucharystia z kolei jawi się jako źródło uzdrowienia i zbawienia. I chociaż wszystkie sakramenty działają *ex opere operato*, to jednak ich sprawowanie powinno być dobrze przygotowane, przeżyte i przemodlone.

W krótkiej „nocie”, liczącej zaledwie trzy stronice, Sofia Tavella pisze o roli lęku przed publicznymi występami (*Ruolo dell' ansia nel parlare-agire in pubblico*, s. 97–100). Ważną rolę w przekazie słów odgrywa empatia, która oznacza zdolność dostosowania swoich uczuć do uczuć innych ludzi. Lęk w homiletyce jest znanym nieprzyjacielem i zwalczać go można przez relaksacje psychofizyczne, które czynią odniesienie do ludzkiej wyobraźni. Publiczne wystąpienia należy pisać, czytać je i grać. Lęk udziela się nierzadko wielkim artystom.

L'Essere umano e la musica nella liturgia. Dalle basi neurofisiologiche alle risposte spirituali (s. 101–108) — w tym artykule Gabriella Giordanella Perilli pisze o roli muzyki liturgicznej w życiu człowieka, w świetle podstaw neurofizjologicznych i odpowiedzi duchowych. Muzyka w liturgii uważana jest za istotną część świętego obrzędu, którego celem jest chwała Boża i uświęcenie wierzących. Melodia i rytm wywołują różnego rodzaju wrażenia. Muzyka może pobudzać do refleksji, uspokajać, powiększać radość lub smutek. Stanowi ona powszechny język rodzaju ludzkiego i wywiera duży wpływ, gdy jest dobrze poznana. Jest pomostem pomiędzy życiem zmysłowym i duchowym. Będzie tym wznioślejsza, im bardziej zespoli się z liturgiczną czynnością (por. KL 112). Może wprowadzić do naszego wnętrza pojęcie nieskończoności i kontemplacji tego, co niewidzialne.

W „nocie” *Rito e pietà popolare* („Obrzęd i pobożność ludowa”, s. 109–113) Claudio Widmann przypomina, że obrzęd posiada specjalną moc doprowadzającą człowieka do konfrontacji z rzeczywistością, która go przewyższa. Pobożność ludowa wypływa z głębi wspólnotowego ducha i niesie z sobą odczucia intensywne i bezpośrednie. Uwidacznia się to zwłaszcza w procesjach, w zgromadzeniach liturgicznych i pielgrzymkach. Gesty, czynności i słowa wyrażone w tych zgromadzeniach wprowadzają wiernych w sferę symbolicznego doświadczenia, rozbudzają uczucia i emocje.

Paolo Carlotti prezentuje „notę” pt. *Senso di colpa – senso del peccato? Spunti di etica cristiana* („Poczucie winy – poczucie grzechu? Motywy chrześcijańskiej etyki”, s. 114–119). Zwraca on uwagę na podstawowe elementy podmiotowego i przedmiotowego doświadczenia grzechu. Wymiar psychologiczny złączony ze sferą emocjonalną i uczuciową pozostaje w stałej relacji do etyki, z jej aspektem racjonalnym i wolitywnym. Człowiek bez Boga pozostaje sam ze złem, które uczynił i nie potrafi wyzwolić się od niego. Tylko wiara w Boga pozwala mieć prawdziwe pojęcie o grzechu. W sakramencie pokuty chrześcijanin doświadcza odnowionego sensu życia i uzdrowienia duchowych ran.

Dział „Horyzontów” obejmuje cztery artykuły. Pierwszy z nich jest zatytułowany: *La comunicazione mistagogica: simbolo e arte per la liturgia e l'evangelizzazione* („Komunikacja mistagogiczna: symbol i sztuka w liturgii i ewangelizacji”, s. 120–130). Liturgia ze swej natury jest mistagogiczna, gdyż wprowadza w misterium. Termin „misterium” oznacza coś ukrytego, co ma być objawione. Misterium jest darem Boga i może być objawione i przyjęte podczas sprawowania liturgii, która jest przede wszystkim działaniem Boga w trzech Osobach. Jest ona także czynnością Kościoła. Liturgia domaga się od całego Kościoła sztuki celebrowania, by lepiej ukazać piękno obecności i działania Boga.

Mnich benedyktyński Maurice Festugière (1870–1950), z klasztoru Maredsous, należał do głównych przedstawicieli Ruchu liturgicznego. Różnił się on jednak w swoich poglądach od innych wielkich przedstawicieli tego ruchu. Jego myśli na temat liturgii i psychologii w życiu religijnym uwydatnione zostały w artykule Francesca Nasini pt. *Liturgia e psicologia della vita religiosa: il pensiero di Maurice Festugière* (s. 131–148). Festugière był teologiem duchowości liturgii i koncentrował się w swoich studiach na filozofii antropologicznej, w czym był dosyć oryginalny. W liturgii dostrzegał doświadczenie religijne i duchowość, dla których właściwym źródłem jest moment kultyczny i rytualny oraz pewna kultura i myśl, które wydobywają z liturgii swoiste pojęcie człowieka i jego relację do prawdy. Liturgia stanowi formę i źródło religijnego doświadczenia. Jest ona pokarmem dla życia uczuciowego i kieruje dusze w stronę działań, które można by nazwać „miłosną kontemplacją” lub „miłością kontemplacyjną”, a także „myślą, która kocha” i „miłością, która myśli”

Autorzy biblijni dużo uwagi poświęcają różnym wonnościom. Niektóre perykopy związane z tym zagadnieniem analizuje Gian Pietro Caliarì w opracowaniu zatytułowanym: „*Christi bonus odor Deo*”. *L'arte del profumiere in liturgia* („Miła woń Chrystusa dla Boga. Sztuka producenta wonności w liturgii”, s. 149–160). W Księdze Wyjścia Pan powiedział do Mojżesza: „Weź sobie wonności: żywicę pachnącą, muszelki i galbanum pachnące, i czyste kadzidło, niech będą w równej ilości” (30,34). Wonność jest złączona z pięknem, tak jak radość z życiem. W języku biblijnym używanie wonności oznacza przede wszystkim okazanie radości z życia. Wonności stosowano w liturgii świątynnej w Jerozolimie. Również Nowy Testament wspomina o wonnościach, zwłaszcza w związku z osobą Jezusa. Łączą się one z przyjemnością oraz pięknem i znalazły zastosowanie w liturgii Kościoła.

Ostatnie opracowanie, zawarte w zeszycie, stanowi prezentację liturgicznej księgi świąt i obchodów żydowskich w ciągu roku według rytu włoskiego (*Machazôr*). Autor prezentacji, Pasquale Troia, swoje opracowanie opatrzył tytułem: *Il Machazôr di rito italiano di M.E. Artom. Un'opera che non si può continuare a non conoscere*, (s. 161–192).

Zeszyt drugi czasopisma z 2011 r. poprzez swój tytuł wskazuje, że wiele uwagi poświęci się w nim aspektowi wychowawczemu liturgii (*La risorsa educativa della*

liturgia). Obejmuje on artykuły zaprezentowane na spotkaniu dyrektorów włoskich diecezjalnych ośrodków liturgicznych, które odbyło się w Ascoli Piceno, w dniach 22–24 listopada 2010 r.

Bp Alceste Catella w artykule *La dimensione educativa della liturgia* (s. 209–215) podkreśla, że społeczność kościelna budowana jest na fundamencie słowa Bożego, którego głoszenie od samego początku posiada formę nie tylko werbalną, ale także sakramentalną. Rodzi ono prawdziwą komunię braterskich relacji. W Kościele jest miejsce na wychowanie do dialogu, gdyż sprawowana w nim liturgia polega na komunikacji i odpowiadaniu na Boże wezwania. Liturgia jest „źródłem” dla rozumienia wiary i miejscem wychowywania do modlitwy.

Roberto Repole analizuje wytyczne Konferencji Episkopatu Włoch na lata 2010–2020 i stara się z nich wydobyć to, co odnosi się do wymiaru edukacyjnego liturgii. Wychowanie ma prowadzić do dobrego życia w oparciu o Ewangelię. Liturgia jest szkołą ustawicznej formacji i miejscem wychowania oraz objawienia życia w Duchu Świętym. Wychowuje do poznawania tradycji, do wzajemnych relacji między ludźmi i w ten sposób formuje Kościół. Artykuł nosi tytuł: *Di fronte alle sfide educative: parole e gesti della fede. Lettura in prospettiva liturgica degli „Orientamenti pastorali”* („W obliczu wyzwań edukacyjnych: słowa i gesty wiary. Lektura *Ukierunkowań duszpasterskich* w perspektywie liturgicznej”, s. 216–230).

Paolo Tomatis określa liturgię jako formę wiary i życia, podkreślając równocześnie istotną rolę posłuszeństwa przepisom (*La liturgia, „forma fidei – forma vitae”: un’obbedienza feconda*, s. 231–244). Liturgia jest ściśle powiązana z konkretnymi przepisami i nie może być traktowana jako prywatna własność ani też przeżywana jako coś obcego. Pomiedzy formą liturgii i kształtem wspólnoty istnieje naturalna relacja: wspólnota sprawuje właściwą dla siebie liturgię, z kolei liturgia kształtuje wspólnotę, nadając jej odpowiedni charakter i styl. Liturgia stanowi serce chrześcijańskiej estetyki i strzeże prawd wiary.

Kolejny artykuł dotyczy mocy symbolicznej zawartej w liturgii (*La forza simbolizzante della liturgia*, s. 245–254). Giorgio Bonaccorso zauważa, że siła symbolu polega na „trzymaniu razem” różnych komponentów, często odseparowanych od ludzkiego doświadczenia. Liturgia posiada typiczną formę, która kształtuje się w splocie tekstów biblijnych i czynności sakramentalnych, przez które Bóg objawia się w historii. Moc symboliki liturgicznej może być zweryfikowana w konfrontacji z modlitwą.

W studium *La risorsa educativa della liturgia. Ordo communionis*, („Źródło wychowawcze liturgii. Porządek wspólnotowy”, s. 255–270) Giuseppe Busani notuje, że liturgia działa w sposób specyficzny, który różni się od katechezy, przepowiadania i innych sposobów nauczania. Liturgia jest „formą życia” wprowadzającą poprzez czynność symboliczną w doświadczenia tworzące człowieczeństwo. Jest ona głosem matki budzącej ze snu dziecko i zapraszającej do reagowania i uznania, że w życiu jesteśmy przez kogoś lub coś poprzedzani. Na liturgię zwołuje głos

Matki–Kościoła i niesie on ze sobą głosy uczniów, męczenników i niezliczonych świadków. Słowa konsekracji eucharystycznej stanowią najważniejszy moment w formowaniu człowieczeństwa w liturgicznym zgromadzeniu.

Luigi Girardi pisze na temat linii formacji liturgicznej w świetle *Ukierunkowań duszpasterskich (Percorsi di formazione liturgica alla luce degli „Orientamenti pastorali”*, s. 271–283). Konferencja Episkopatu Włoch w tym dokumencie podkreśla znaczenie wychowania do dobrego życia wedle Ewangelii. W pierwszej części zawarto uwagi dotyczące sfery liturgicznej. Druga część dotyczy formacji liturgicznej. Dokument porusza takie tematy, jak: aktualny kontekst społeczno-kulturalnej edukacji; podstawowe odniesienie chrystologiczne i powołanie Kościoła do budowania chrześcijańskiego życia; edukacyjna relacja, jej konteksty i struktury kościelne.

W „notach” ujęto siedem artykułów. Pietro Angelo Murani pisze na temat liturgii godzin, nazywając ją dziełem i miejscem Boga i dziełem Kościoła (*La Liturgia delle Ore: „opus Dei – locus Dei – opus Ecclesiae”*, s. 285–294). Punktem wyjścia są dla autora słowa z adhortacji Benedykta XVI *Verbum Domini*, odnoszące się do relacji słowa Bożego i liturgii godzin. Adhortacja stała się kolejnym bodźcem do wprowadzania celebracji liturgii godzin do Kościołów lokalnych, do odkrywania *ars celebrandi* i do wydania specjalnej księgi dla świeckich.

Valerina Trapani skupia się na wychowaniu do słuchania i głoszenia słowa Bożego i prowadzi dialog z najnowszym nauczaniem Kościoła (*Educare all’ascolto e alla proclamazione della Parola di Dio. Riflessioni in dialogo con il magistero recente*, s. 295–300). Opracowanie opiera na adhortacji *Verbum Domini* i *Ukierunkowaniach duszpasterskich* włoskiego Episkopatu na lata 2010–2020. Udowadnia ona, że istotną rolę w tym temacie spełnia liturgia.

Inny artykuł dotyczy edukacji poprzez celebracje wzorcowe sprawowane w katedrze (*Educare attraverso celebrazioni esemplari: la liturgia in Cattedrale*, s. 301–308). Adelinda Giuliani podkreśla, że sprawowanie liturgii w katedrze przez biskupa wraz z prezbiterami i służbą liturgiczną stanowi celebrację wzorcową i formacyjną. Katedra jest figurą duchowej świątyni, która jest wznoszona w każdej duszy i reprezentuje Kościół Chrystusa. Autorka skupia się na problemach, możliwościach i perspektywach liturgii w katedrach w świetle wytycznych Konferencji Episkopatu Włoch.

Antonio Parisi koncentruje się na roli edukacyjnej śpiewu i muzyki liturgicznej (*Il canto e la musica liturgica: un percorso educativo*, s. 309–316). Swoje refleksje ogranicza do terenu Włoch, gdzie w ostatnich szesnastu latach Narodowe Biuro Liturgiczne podejmowało różne inicjatywy edukacyjne, takie jak formowanie muzyków, organistów, dyrygentów i animatorów parafialnych. W latach 1994–2010 było 314 uczestników formacji, z czego 89 osób ukończyło kurs obroną pracy dyplomowej.

W ostatnich dwudziestu latach coraz bardziej żywą staje się refleksja nad sztuką celebrowania. Tej kwestii poświęca swój artykuł Vittorio Viola: *Educare i pres-*

biteri all' „ars celebrandi” („Wychowanie prezbiterów do sztuki celebrowania”, s. 317–323). Istotną rolę w sztuce celebrowania pełnią przepisy liturgiczne. W celu doskonalenia celebracji należy opracować specjalne dyrektorium, obejmujące zagadnienia teologiczne i wskazania praktyczne.

Problematykę celebracji liturgicznych transmitowanych przez telewizję przybliżyła Ciro Sarnatoro w „nocie” pt. *Quando la liturgia va in onda. Educare l'utilizzo liturgico dei media* („Gdy liturgia jest na fali. Wychowanie do korzystania z mediów w liturgii”, s. 324–331). Pośród tematów religijnych transmitowanych przez telewizję włoską najwięcej czasu poświęca się liturgii. Od wielu lat istnieje współpraca między Konferencją Episkopatu Włoch i Rai. W Europie po raz pierwszy Msza św. była transmitowana przez telewizję w Boże Narodzenie 1948 r. z katedry *Notre-Dame* w Paryżu. Kilka lat później takie transmisje pojawiły się we Włoszech. Każda transmisja celebracji liturgicznej wymaga wcześniejszego przygotowania. Może w tym pomóc diecezjalny zespół liturgiczny.

Ostatnia „nota” nawiązuje do *Ukierunkowań duszpasterskich* Episkopatu włoskiego i obejmuje kilka uwag, zawartych zaledwie na trzech stronicach. Bp Claudio Maniago nadał swojemu opracowaniu tytuł: *Liturgia, singolare risorsa educativa. Alcune conclusioni* („Liturgia jako szczególne źródło edukacyjne. Kilka konkluzji”, s. 332–334). Wyraża on przekonanie o konieczności pogłębienia dynamiki liturgicznych działań, a także zwraca uwagę na potrzebę formacji odpowiednich osób, które by wdrażały wytyczne Episkopatu w najbliższym dziesięcioleciu. W przyszłości należy zwrócić uwagę na dowartościowanie zwyczajów i wyeksponowanie istotnej roli liturgii w duszpasterstwie.

W *actuositas* zawarte są trzy kwestie: A. Bagnosco omawia książkę Benedykta XVI pt. *Teologia liturgii. Fundament sakramentalny egzystencji chrześcijańskiej*; M. Barba dzieli się refleksjami na temat nowego Ewangeliarza dla Kościoła we Włoszech; D. Sabaino omawia „repertuar” śpiewów liturgicznych dla Kościoła Włoch.

Trzeci zeszyt czasopisma „Rivista Liturgica” poświęcony jest hermeneutyce księgi liturgicznej i obejmuje dwanaście artykułów. W pierwszym studium M. Barba omawia strukturę i funkcję księgi liturgicznej (*Il libro liturgico: struttura e funzione*, s. 382–395). Stara się on uwydatnić pewne elementy wspólne wszystkim księgom liturgicznym, akcentując ich istotne walory. To, co charakteryzuje księgi rzymskie, to przede wszystkim obecność wprowadzenia ogólnego, które jest zamieszczone na początku księgi i obejmuje zagadnienia teologiczno-pastoralne celebracji liturgicznej Kościoła. Każda księga akcentuje wspólnotową formę i aspekt służebny celebracji, a przy tym wiernie przekazuje depozyt wiary. Zawiera ona teksty tradycyjne i nowe i pozwala na pewne adaptacje.

Drugie studium traktuje o wartości i znaczeniu księgi liturgicznej (*Valore e significato del libro liturgico*, s. 396–414). Corrado Maggioni zaznacza, że celebracja liturgiczna jest czynnością uporządkowaną i posiada określone słowa, gesty i czynności. Księga liturgiczna ukazuje związek między *lex orandi* i *lex credendi*. Zatwier-

dzanie ksiąg liturgicznych leży w kompetencji Stolicy Apostolskiej. Księgi te „poprzedzają” przebieg czynności liturgicznych, dlatego należy je szanować i cenić. Zawarte w nich normy wywodzą się z Bożego objawienia ujętego w Biblii. Księgi są przeznaczone tak dla kapłana, jak i dla wspólnoty. Powinny one być dobrze poznane zwłaszcza przez kapłanów.

Każda księga liturgiczna mieści w sobie treści teologiczne. Na ostatnim Soborze stwierdzono: „Sakramenty nie tylko zakładają wiarę, lecz za pomocą słów i rzeczy ją podtrzymują, umacniają i wyrażają” (KL 59). Stanowią one część centralną liturgii i sprawiają, że jest ona w nich celebrowana. M. Augé w studium pt. *Quale teologia liturgica dal libro?* („Jaka teologia liturgiczna zawarta jest w księdze?”, s. 415–426) podaje następującą definicję: „Przez księgę liturgiczną rozumiemy taką księgę, która służy liturgicznej celebracji i została napisana z przeznaczeniem dla niej” W swoim studium koncentruje się na Mszale i *Liturgii godzin*. Głębia teologiczna księgi ujawnia się wówczas, kiedy wspólnota celebrowa liturgię z wielką czcią i zgodnie z przepisami.

Gianfranco Venturi rozważa temat: *Dal libro liturgico alla celebrazione. La liturgia come azione comunicativa* („Od księgi liturgicznej do celebracji. Liturgia jako czynność komunikacyjna”, s. 427–438). Księga liturgiczna jest głównym elementem komunikacji werbalnej i niewerbalnej chrześcijańskiego zgromadzenia. Formowanie się księgi przebiega przez kilka etapów. Najpierw kongregacja opracowuje tekst w języku łacińskim i posyła do różnych Kościołów i Konferencji Biskupów. Potem tekst jest tłumaczony i dostosowywany z uwzględnieniem inkulturacji. Celebranci powinni tę księgę dobrze przestudiować i stosować wedle rubryk. Celebracja powinna być dobrze „wyreżyserowana”

„Kto jest autorem księgi liturgicznej?” (*Chi è l'autore del libro liturgico?*, s. 439–450) — Giovanni Cavagnoli odpowiada, że prawdziwym autorem jest Chrystus, który aktualizuje jedyną ekonomię, w której różne misteria łączą się ze sobą i otrzymują swój kompletny sens w *hodie* zbawczym Kościoła. W pierwszych wiekach chrześcijaństwa liturgię cechowała w dużej mierze improwizacja. Od IV w. wypracowywano różne rytmy liturgiczne na Wschodzie i Zachodzie. Powstawały sakramentarze, a po nich mszały.

Agostino Montan ogranicza swoją „notę” do „normatywności” księgi liturgicznej (*La „normatività” del libro liturgico*, s. 451–461). W Kodeksie Prawa Kanonicznego dostrzega aż 21 kanonów, które nawiązują do ksiąg liturgicznych. Kodeks nie podaje definicji „księgi liturgicznej”, zaś sam autor artykułu określa je jako księgi prawnie zatwierdzone, oficjalnie wydane przez kompetentną władzę, z przeznaczeniem dla użytku liturgicznego. Celebracje Kościoła, uporządkowane i opisane w księgach liturgicznych, są nośnikami wielowiekowego doświadczenia Kościoła, bazującego na słowie Bożym. Księgi często mówią o zwyczajach wspólnot lokalnych, co również ujęto w Kodeksie.

Wiele krytycznych uwag na temat współczesnego używania i przechowywania ksiąg liturgicznych przekazuje Daniele Piazzi w „nocie” pt. *Usò e conservazione del libro liturgico* (s. 462–470). Najstarszą i najbardziej czcigodną księgą liturgiczną jest Biblia. Właściwym miejscem przechowywania Lekcjonarza i Ewangeliarza jest zakrystia, a nie pulpity czy „tabernakula”. Autor omawia w skrócie używanie ksiąg liturgicznych, a następnie wyraża krytyczny stosunek do stosowania w liturgii luźnych kartek zawierających modlitwy i czytania.

W omawianym zeszycie czasopisma zamieszczony został artykuł polskiego liturgisty, ks. Andrzeja Żądło, który dotyczy hermeneutyki liturgicznej i narzędzi służących dialektyce kulturalnej (*Ermeneutica liturgica. Strumenti per una dialettica culturale*, s. 471–484). Liturgia sprawowana w przestrzeni Kościoła nie jest obojętna na warunki społeczno-kulturalne. Każdy tekst liturgiczny wyraża w sposób szczególny więź między misterium a historią. W tekstach euchologijnych sakramentarzy można dostrzec równowagę między prozą bardzo prostą i ubogą a prozą bogatą w ozdobniki. W zgłębieniu treści formuł euchologijnych pomaga metoda analizy syntaktycznej, semantycznej i pragmatycznej, a także analiza tekstów w kluczu diachronicznym, która polega na szukaniu ich źródeł, na krytyce tekstów i na poszukiwaniu ich kontekstu biblijno-patrystycznego.

Cunibert Mohlberg jest autorem artykułu zatytułowanego *La liturgia considerata come scienza* („Liturgia uważana za naukę”, s. 485–500). Artykuł pojawił się 85 lat temu w czasopiśmie „La Scuola Cattolica”. Podkreśla on znaczącą rolę tradycji w liturgii, wskazuje na źródła liturgiczne i na dorobek ówczesnych liturgistów i zachęca do rozwijania teologii liturgii.

Mario Iadanza pisze na temat Mszału Benev. 29 Biblioteki Kapitulnej w Benewencie (*Il Messale Benev. 29 della Biblioteca Capitolare di Benevento [già Egerton 3511 della British Library di Londra]*, s. 501–511). Mszał ten został zwrócony bibliotece w Benewencie w 2010 r. Autor omawia historię biblioteki i strukturę Mszału.

Kolejna publikacja dotyczy źródeł i zasobów liturgicznej tradycji bizantyjskiej karpackiej eparchii w Mukaczewie (*Fonti e risorse della tradizione liturgica bizantina carpatica dell'eparchia di Mukačevo*, s. 512–525). S. Marinčák przedstawia tradycję liturgiczną wypracowaną na terenie Węgier; przybliża historię eparchii i podaje wykaz ksiąg liturgicznych.

Ostatni z czterech artykułów opublikowanych w dziale „Horyzonty”, autorstwa Luigiego Fioriti, nawiązuje tematycznie do Józefa Garibaldiego i konstytucji Benedykta XIV *Etsi pastoralis* z 1742 r. oraz do inicjacji chrześcijańskiej w parafii greckiej w Villa Badessa (*Giuseppe Garibaldi e la Costituzione „Etsi pastoralis” di Benedetto XIV. L'iniziazione cristiana bizantina nella regia parrocchia greca di Villa Badessa [Pescara]*, s. 526–548).

Zeszyt czwarty czasopisma obejmuje artykuły związane z liturgią w nauczaniu religii katolickiej. W pierwszym studium Bruno Bordignon omawia założenia *Wska-*

zań narodowych odnoszących się do nauczania religii katolickiej we Włoszech (*L'impianto delle Indicazioni nazionali per l'insegnamento della religione cattolica*, s. 567–582). Autor uwypatnia pojawiający się problem w szkołach państwowych, który polega na tendencjach zmierzających do usunięcia doświadczenia religijnego poza procesy nauczania. Istnieje tu zagrożenie ze strony ideologii agnostycznej i laickiej. Bez autentycznych doświadczeń religijnych, dobrowolnie wybranych i tolerowanych, społeczne współistnienie ulega przytłumieniu i nie pozwala rozwijać właściwych wartości. Wspomniane *Wskazania* stanowią również zagrożenie dla szkół katolickich, które mogą utracić tożsamość religijnego doświadczenia. Państwo powinno zagwarantować szkołom i nauczaniu pewną wolność, a nie na siłę indoktrynować wedle odgórnie narzuconych rozporządzeń. Każda szkoła, tak państwowa, jak i prywatna powinna posiadać własny projekt edukacji.

W maju 1991 r. Konferencja Episkopatu Włoch wydała *Uwagi duszpasterskie* na temat nauczania religii katolickiej w szkołach publicznych. Każdego roku biskupi należący do Komisji Edukacji Katolickiej publikują list, zachęcając włoskich uczniów do odważnego korzystania z nauczania religii katolickiej. Podkreśla się tu fakt, że katolicyzm jest dziedzictwem historycznym. W listach brakuje wyraźnych odniesień do liturgii; trzeba ich szukać gdzie indziej. Problem jest rozważany w artykule Carla Cibiena pt. *Presenza–assenza di riferimenti liturgici in alcuni documenti della Conferenza episcopale italiana relativi all'insegnamento della religione cattolica* („Obecność–nieobecność odniesień do liturgii w niektórych dokumentach Konferencji Episkopatu Włoch dotyczących nauczania religii katolickiej”, s. 583–595).

Valeria Trapani wskazuje na obecność kwestii liturgicznych w *Wytycznych dotyczących rozwoju kompetencji* i w wykładanych przedmiotach. Ocenia przy tym związek dydaktyki z perspektywą liturgiczną w nauczaniu religii katolickiej. Autorka stwierdza, że w przedszkolach i szkołach podstawowych jest wystarczająca ilość materiału poświęconego liturgii. W gimnazjum pierwszego stopnia liturgia pojawia się jako jedna z lektur doktryny chrześcijańskiej. W gimnazjum drugiego stopnia znika ona z horyzontu religii chrześcijańskiej. Rola liturgii w nauczaniu religii może być bardziej dowartościowana poprzez ukazanie jej relacji do kultury, jej roli mediacyjnej w relacji do Boga i w relacjach międzyludzkich, a także w podkreśleniu jej odniesienia do wiary. Tytuł artykułu jest następujący: *La liturgia nei vari ordini e gradi sclastici. Una lettura critica degli Obiettivi di ordinamento per l'insegnamento della religione correlati alla liturgia* („Liturgia na różnych poziomach szkolnych. Krytyczna lektura *Wytycznych* dla nauczania religii powiązanych z liturgią”, s. 596–606).

Najnowsze *Wskazania* odnośnie do nauczania religii katolickiej w szkole podstawowej i w gimnazjum skłoniły Konferencję Episkopatu Włoch do wprowadzenia nowych podręczników szkolnych na rok szkolny 2011–2012. Zwrócono uwagę

ta to, by nowe podręczniki były odpowiednio dostosowane pod względem naukowym, epistemologicznym i dydaktycznym do poziomu uczniów i ułatwiały komunikację między wykładowcą a uczniem. Podręczniki dla szkoły podstawowej obejmują dwa tomy, zaś dla gimnazjum trzy tomy (lub jeden obszerny tom). Znajdują się w nich stronicie poświęcone liturgii, która jest uwydatniona jako fenomenologia chrześcijańskiego fenomenu, a nie jako wydarzenie zbawcze Chrystusa wyrażane w Kościele. Język liturgiczny jawi się nieraz jako dydaktycznie nieskuteczny i mało naukowy. Niektóre definicje i wyjaśnienia kwestii liturgicznych są nieodpowiednie. Zdziwienie budzi brak kontekstu liturgicznego w tematach dotyczących sakramentów. Krytyczne uwagi i sugestie znalazły się w artykule pt. *La liturgia e i suoi linguaggi di comunicazione in alcuni libri di testo per l'insegnamento della religione cattolica* („Liturgia i jej język komunikacyjny w niektórych podręcznikach do nauki religii katolickiej”, s. 607–639). Po artykule autor zamieścił załącznik obejmujący ponad 20 stron, w którym prezentuje nowe wskazania o charakterze liturgicznym dla nauczania religii katolickiej we wspomnianych wyżej szkołach.

„*Ars celebrandi*” e „*ars educandi*”: *una lettura dialogica dalla prospettiva dell'insegnamento della religione* („Sztuka celebrowania i sztuka wychowania: lektura o charakterze dialogowym z perspektywy nauczania religii”, s. 640–654) — jest to studium autorstwa Giampaola Usai, w którym stara się on rozwinąć konfrontację dialogu między liturgią a wychowaniem w mediacji nauczania religii katolickiej. Autor dostrzega harmonię między liturgią a edukacją, która ujawnia się w argumentacji skupionej na aspektach o charakterze kulturalnym, antropologicznym i religijnym, osadzonych wokół tematu celebracji, symboliki i pośredniczenia. Życie Kościoła karmi się czynnościami liturgicznymi i polega również na skupianiu uwagi na wychowaniu. Liturgia ze swej strony stanowi swego rodzaju „wiarygodny” system edukacyjny.

Vincenzo Annicchiarico publikuje artykuł na temat liturgii i katechezy w nauczaniu religii katolickiej, zwracając z nim uwagę na różnice i wzajemne uzupełnianie się tych zagadnień (*La liturgia nella catechesi e nell'insegnamento della religione cattolica: complementarità e differenza*, s. 655–668). Porusza tu takie kwestie, jak: liturgia w katechezie i nauczaniu religii katolickiej (od męczeństwa do diakonii); liturgia jako paradygmat komunikacji horyzontalnej i wertykalnej; czynność kulturalna i kultyczna; jednostka katolicka objęta nauczaniem religii; pojęcie człowieka „boskiego”. Stwierdza on, że liturgia wraz ze swymi celebracjami, symbolami i elementami jest niewyczerpalnym źródłem w komunikowaniu ewangelicznego przesłania.

W „notach” zamieszczono cztery artykuły. Pierwszy z nich dotyczy wyższych instytutów wiedzy religijnej i formacji liturgicznej nauczycieli religii (*Gli Istituti superiori di scienze religiose e la formazione liturgica degli insegnanti di religione*, s. 669–675). Nunzio Galantino zauważa, że podczas edukacji wykładowców nie można ignorować specyfiki poszczególnych środowisk, w których będzie prze-

kazywana wiedza. *Instrukcja* odnosząca się do wyższych instytutów wiedzy religijnej nie wchodzi wyraźnie w meritum statutu epistemologicznego teologii liturgicznej ani nie zawiera jasnych wskazań i poleceń. W odniesieniu do zagadnień liturgicznych autor proponuje fragmenty rozważań A. Rosminiego, dotyczących *Pięciu ran Kościoła świętego*.

Alessandro Toniolo zwraca uwagę na aspekty liturgiczne, które należy dowartościować w podręcznikach religii katolickiej. Artykuł nosi tytuł: *Quali aspetti liturgici sono da valorizzare nei testi per l'insegnamento della religione cattolica?*, s. 676–684). Po przedstawieniu charakterystycznych szczegółów dotyczących nauczania religii katolickiej w szkołach włoskich, autor zastanawia się nad celowością wprowadzenia elementów liturgicznych do tego nauczania. Uwydatnia cztery sektory naukowe: lingwistyczny, fenomenologiczny, historyczny i pedagogiczny. Podkreśla, że przede wszystkim państwo włoskie powinno zagwarantować swoim obywatelom (np. w więzieniach, szkołach, szpitalach, itp.) korzystanie w lepszy sposób z wyznawanej przez nich religii.

Pasquale Troia prezentuje „notę” pt. *Feste e tradizioni ebraiche in alcuni recenti libri di testo per l'insegnamento della religione cattolica* („Święta i tradycje żydowskie w niektórych najnowszych podręcznikach do nauki religii katolickiej”, s. 685–695). Stwierdza on, że autorzy tych podręczników nie wykazują większych kompetencji w głębszym poznaniu świąt i tradycji żydowskiej. Ich wiedza opiera się na dokumentacji traktującej problem ogólnikowo. Wyliczając poszczególne święta żydowskie, P. Troia ukazuje, w jaki sposób są one przedstawione w podręcznikach lub też wskazuje na ich całkowite pominięcie.

Ostatni artykuł dotyczy bogactwa elementów liturgicznych w internecie. Luca Paolini podkreśla, że internet jest niezwykle cennym źródłem informacji dla nauczycieli i wychowawców, z których mogą owocnie korzystać w swojej pracy. Pośród elementów liturgicznych autor wymienia kalendarze, sprzęty, miejsca i architekturę. Nawiązuje do kultu w Kościele katolickim i Kościołach wschodnich oraz wskazuje na dane pomagające znaleźć w internecie wiadomości o religii żydowskiej, islamie, hinduizmie i buddyzmie. Artykuł nosi tytuł: *Universi liturgici nel „web”* (s. 696–703).

O. Kazimierz Lijka OMI